

**Twee achtergrondartikelen
bij het studieverlof**

**Over Constantin Brunner en
H.G. Adler**

AAN DE HAAL

Over Constantin Brunner

UNSER CHRISTUS

Met de waarneming dat de Farizeeërs ten tijde van Jezus hetzelfde doen als het Talmudjodendom erna en de Rooms-katholieke kerk nog later, namelijk de eigen traditie voor de ware godsdienst houden, besloot ik het tweede hoofdstuk. Ik trof het aan bij Constantin Brunner, die in 1921 het boek *Unser Christus oder das Wesen des Genies* publiceerde. Voor de eigen leer en de eigen vastgeroeste overtuiging moeten zelfs de geboden van Mozes en de woorden van Jezus wijken, als die een andere kant uit zouden wijzen.

Af en toe doet Brunner zo'n scherpe uitspraak die je met instemming leest. Maar het staat in een raar boek van een vreemde man. Zijn eigenzinnigheid gaat voor het gevoel van de nieuwsgierig begonnen lezer over in uiterste vrij- en zelfs krank-, in elk geval veelal onzinnigheid. De bijbelse boodschap zet hij volledig naar zijn eigen hand: God is een bedenksel van mensen, wij moeten het hebben van 'het denkende' in ons. En laat Jezus dat nou ook precies bedoeld hebben met wat hij aanduidde als God of Vader! Met het bijbels getuigenis gaat hij zelf aan de haal op een wijze waarbij de verzamelde dogma's van de kerk aller eeuwen zeer genuanceerde zoetigheden zijn. Christus is, bij alle mystieke adoratie die Brunner voor hem heeft, een bedrieger van de discipelen, want hij deed zich als méér voor dan hij was, en hij had iets ziekmakends om zich heen, zoals alle genieën.

Gelukkig is er, temidden van alle list en bedrog, heilsegoïsme, valse verwachting, door jodendom en christendom veroorzaakte misverstanden en religieuze apekool, één gestalte die zich daaraan heeft weten te onttrekken, die ons kan uitleggen hoe het allemaal werkelijk zit: Constantin Brunner. Hij spant van alles voor zijn eigen karretje en berijdt daarmee de meest merkwaardige kronkelwegen. God is een mensenbedenksel, Jezus geloofde daar ook niet in. Jezus geloofde, gelukkig net als Brunner zelf, in 'het denkende in de mens'. Daarmee bedoelt Brunner hetzelfde als onze gedachten, integendeel. Datgene wat in ons denkt, is te vergelijken met de goddelijke vonk die volgens mystici in ieder mens huist.

TIRADES

Een merkwaardig brouwsel, dit boek. De bereider ervan groeide op in een joods gezin, maakte zich van zijn eigen achtergrond los, moest niets hebben van enige standaard-religieuze opvatting en werd een fervent aanhanger van Spinoza. Hij maakte een eigen mix van jodendom en christendom, roerde er flink wat mystiek

doorheen, voegde er zijn grote kennis van de joodse en christelijke theologische bronnen aan toe, alsmede een ruime dosering tirades tegen de gevestigde religies. Als hij tekeer gaat is hij op zijn best. Hoor hem over de Geest en de drie-eenheid:

'Op de opvatting als zou de geest de derde persoon van de godheid zijn, ga ik natuurlijk niet in; de goddelijke drie-eenheid is als fundamentele absurditeit van het kerkelijke christendom al door de betere kerkchristenen zelf afgeserveerd, door de - na de Gnostici - beste christenen: Arianen, Antitrinitariërs, Unitariërs. Servet noemt de Triniteit een driekoppige Cerberus, Paulus Socinus en Valentin Schmalz noemen de godheid van Christus een droom en een oudevrouwendroom, Ludwig von Wollzogen zegt dat de mens wel een ezel, maar geen god kan worden, en Johannes Campanus duidt de persoon van de heilige Geest aan als 'de smerigste plek ter wereld'.

'Christus en de christelijke religie! Alsof Christus in de goddelijke drie-eenheid heeft geloofd en zich die voorgesteld als een drievoudig in elkaar gedraaide vlecht! Heeft Christus bij de Vader aan dogmatische bespiegelingen gedacht, en áán de Vader als aan de *Deus philosophorum* van Tertullianus? Of aan Augustinus' Vader als *memoria*, Zoon als *intelligentia* en de heilige Geest als *voluntas*; en heeft hij zichzelf daarna dus als de *intelligentia* binnen de Triniteit gezien? Of heeft Christus de heilige Geest voor ogen gestaan zoals het in artikel 21 van de geloofsbelijdenis van Athanasius beschreven staat: door de Vader niet gemaakt, niet geschapen, niet geboren, maar uitgegaan? Heeft Christus aan de erfzonde gedacht en aan de ontzondiging van de mensheid door zijn bloed en aan de cultus van de maagd Maria?'

Zoals al in hoofdstuk 6 is opgemerkt, strekt ook hier een afgeronde studie kerk- en dogmengeschiedenis tot aanbeveling om alles precies te kunnen snappen en te plaatsen, maar het einde van de bladzijden lange tirade is wel weer toegankelijk: 'Ach, het christendom en Christus... Een boek over Christus móet wel onchristelijk zijn. Zeker, ook onjoods. Maar nog altijd meer onchristelijk dan onjoods. Want de joden hebben Christus alleen gekruisigd, de christenen hebben nonsens gemaakt van hem en van alles wat bij hem hoort.'

BRUNNER IN HET KORT

Constantin Brunner kwam als Leo Wertheimer in 1862 in Hamburg-Altona ter wereld. Zijn pseudoniem zorgt soms voor enige verwarring met Emil Brunner, de sparring partner van Karl Barth. Brunner had een trouwe aanhang, waarbinnen naar nieuwe niet kerkelijk- of synagogaalgebonden spiritualiteit gezocht werd. Hij vestigde zich in Berlijn als onafhankelijk schrijver, want tegenover het universitaire milieu stond hij te kritisch om er deel van uit te willen of kunnen maken. Hij trouwde met Rosalie (Leoni) Auerbach die uit een eerder huwelijk een dochter meebracht, Elise Charlotte (Lotte).

Toen de nazi's aan de macht kwamen, was niet alleen zijn joodse komaf een gevaar voor hem en zijn gezin, maar zijn kritiek was van meet af aan zo ongezouten, dat hij al snel moest uitwijken. Hij vestigde zich in Den Haag, waar hij in 1937, op de dag van zijn 75e verjaardag, is gestorven. Zijn vrouw Leoni en stiefdochter Lotte werden enige jaren later omgebracht in een der Duitse vernietigingskampen. Na de oorlog werd in Den Haag het Internationaal Constantin Brunner Instituut opgericht, dat nog steeds bestaat en actief is. Het werk van Brunner wordt nog steeds uitgegeven en bestudeerd.

Brunner aan zijn schrijftafel

MISKOTTE

Miskotte geeft Brunner, met name het boek *Unser Christus*, een plaats in zijn proefschrift *Het wezen der joodsche religie*. Hij haalt er oneindig veel meer positiefs uit dan ik vermag. Uitspraken als 'Alles wirklich Christliche ist jüdisch' kunnen op Miskotte's instemming rekenen en ook Brunners bijzondere waardering voor de Christusfiguur spreekt hem duidelijk aan. Bovenal herkent hij in Brunners denken wezenlijke trekken van het joods denken. Wezenlijk joods, maar wel heel anders dan bij Miskotte's kroongetuigen Cohen, Buber en Rosenzweig. Daarom wordt Brunner behandeld onder het kopje *Extremen*, 'in wier werk,' schrijft Miskotte, 'het levensgevoel ethisch-magisch, zooals het hun uit hun aangeboren religiositeit eigen is, tot extremen gespannen is.' Brunner komt als 'atheïstische mysticus' in te staan tussen Ernst Bloch, de extatische communist, en Franz Kafka voor wiens levenshouding zelfs Miskotte 'vooralnog geen term' heeft ter aanduiding.

STERKE ZINNEN

Naast de al geprezen tirade's zijn in het boek van Brunner mooie *one-liners* te vinden. Dat is wel opmerkelijk, omdat Brunner zelf nogal smalend doet over de waarde van het woord. Over 'het woord' kunnen ze heel diepzinnig doen, maar het is niets. Ja ja. Niet in de kracht van het woord geloven, maar wel een boek van 700 bladzijden schrijven! En dat is het enige niet: in Brunners omvangrijke bibliografie gaat zijn magnum opus *Die Lehre von den Geistigen und vom Volk* uit 1908 met 1100 bladzijden aan kop.

Een van zijn uitspraken komt ons waarschijnlijk bekend voor. Sinds de jaren '90 wordt hij toegeschreven aan Kuitert, maar de gedachte blijkt ouder te zijn - *Unser Christus* werd in 1921 gepubliceerd: 'Alle religie komt van beneden, niet van boven'. De volledige tekst luidt: 'Alle religie is materialisme en egoïsme, en komt geheel en al van beneden, niet van boven; de zogenaamde hogere godsdiensten zien wel met hoogmoed neer op de tovenarij van de natuurliefden, maar ze zijn zelf met hun gebeden, rituelen, ceremoniën en sacramenten niets dan tovenarij.' Brunner is ietsje consequenter dan de huidige beneden-niet-van-boven-denkers, die ondanks ferme uitspraken toch altijd een deurtje openhouden voor de mogelijkheid dat de God die beneden bedacht is toch nog een bovennatuurlijk kantje heeft ¹, of geloven in een God die niet bestaat ². God is door mensen bedacht, zegt Brunner, en 'elke God die mensen zich maken is een wensgod, een projectie van egoïsten.'

Hij heeft zelf een goede neus voor mooie citaten. Eentje van Augustinus: 'Jezus heeft gezegd: Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Hij heeft niet gezegd: ik ben de gewoonte.' En hij haalt de Franse wiskundige Pierre Simon de Laplace aan, schrijver van de *Exposition du système du monde* ('Uiteenzetting over het systeem van de wereld', toe maar!). Toen Napoleon hem vroeg, waarom in dat werk de naam van God geen enkele keer voorkwam, antwoordde Laplace: 'Sire, die hypothese had ik niet nodig.' Een hoofse wijze van formuleren, die extra opvalt in een boek waarin scheldpartijen en smalende woorden over andere denkers de boventoon voeren.

TOCH

Met alle kritiek die ik op Brunners aanpak, stijl en uitwerking heb, moet toch gezegd dat het lezen van een tegendraads boek in menig opzicht beter is dan iets waarmee je

---

¹ Zoals Kuitert en Karin Armstrong.

² Zoals Klaas Hendrikse zijn boek noemde. Aan Hendrikse denkend, de 'atheïstische dominee' zoals hij zichzelf aanprijst, moet me hier van het hart dat ik dan wel van alles op en aan te merken heb op Brunner, maar ere wien ere toekomst: die staat tenminste niet met een ontevreden kop op de omslag van zijn eigen boeken.

het van a tot z eens bent. Er was 700 pagina's lang irritatie om de enormiteiten, verbazing over de uit de lucht gegrepen eigen interpretaties van de Schriften, maar af en toe ook waardering en instemming. Kortom, ik heb me wel eens meer verveeld. Maar als mogelijkheid om zelf productief verder te kunnen denken valt het boek af. Cohen zal nog regelmatig van de plank worden gehaald om geraadpleegd te worden. Met *Unser Christus* zal dat niet gebeuren. Het boek heeft tijdenlang op een plankje van nog te lezen boeken gestaan. Daar vormde het een kleine aanklacht: dat moet je nog lezen! Nu staat het tussen de filosofen en kan ik er tevreden bij denken: dat heb ik gelezen!

Wat als wrange nasmaak blijft, is dat er bij de atheïstische mysticus uit 1921, evenals bij de atheïstische dominee uit 2008, zo volslagen liefdeloos wordt omgegaan met de bijbel. Geen bewondering voor dit grootse werk van duizenden jaren her, geen genieten van de schoonheid ervan, laat staan enige werkelijke interesse voor de diepere strekking van wat er in Genesis tot en met Openbaring wordt doorgegeven. De Schrift opnieuw, nog steeds, gereduceerd tot verzameling bewijsplaatsen voor het eigen gelijk.

Het zou kunnen dat deze nasmaak mede veroorzaakt wordt door wat wrevelige verbazing dat een dergelijke platte, eendimensionale wijze van lezen mogelijk is. In het geval van Brunner is dat verbazend omdat bijvoorbeeld Cohens laatste werk al uitgegeven was toen Brunner aan *Unser Christus* begon. In het geval van Hendrikse is het verbazend omdat het lijkt alsof hij nog nooit van échte theologen als Breukelman kennis heeft genomen, noch van krachtige dichters als Barnard en Naastepad. Of, bijna nog erger, hij heeft 't wel gelezen maar doet er niets mee omdat het hem niet uitkomt.

Daar maak ik me het meest kwaad om. Wij hebben *#&@*@###%**, excuseer me, het mooiste boek ter wereld met onuitputtelijke bronnen van wijsheid en waarheid, en het enige wat mensen ermee willen, van het begin van het christendom tot nu toe, van orthodoxe uniformiteitsdenkers tot hun bestrijders, is de hele boel in hun beperkte werkelijkheid persen, de oude eerbiedwaardigheden onderdanig maken aan eigen oppervlakkigheid, de sonore, statige klanken met een piepstem ten gehore brengen. Zaten ze in de muziek, ze zouden Mozart rappen en Vivaldi op de keukenmixer spelen. Maar het is erger: ze zitten in de relisector en willen ons kiezelstenen verkopen voor brood.

Geen gevoel voor humor verslijten voor logisch nadenken, en liefdeloosheid voor kritisch denkvermogen laten doorgaan, kan het erger en zieliger?

DE PEETVADER VAN DE VERGANGENHEITSBEWÄLTIGUNG

Over H.G. Adler

STUDEREN

Je legt voor het studieverlof een paar boeken klaar, die nu toch eindelijk eens gelezen moeten worden. De combinatie van goede voornemens en leeshonger is bij mij groter dan de combinatie van beschikbare tijd en leesijver, dus er staat altijd wel wat op de plank waar het nu toch eens van moet komen.

Hermann Cohen dus, en het boek van Constantin Brunner, van dezelfde jaargang als Rosenzweigs *Ster van de Verlossing*. En een nog maar half gelezen boek over de eerste eeuwen van het christendom. De lezing hervattend begrijp ik waarom ik ooit ook al weer niet verder dan de helft was gekomen. Saai en ongeïnspireerd als een verplichte scriptie.

Dan nog een boek over de Alexanderromans, niet alleen leuk omdat die legendes over mijn grote naamgenoot mooi zijn, maar ook omdat bij de overlevering van deze oeroude verhalen dezelfde vragen spelen als bij de bijbel: rond de oudst bewaard gebleven schriftelijke bronnen, de tekstvarianten en de vragen naar de achtergronden: in hoeverre gaan de verhalen terug op een historische werkelijkheid? Echt gebeurd of niet?

Soms dienen boeken zich aan doordat iemand zegt: 'Dat móet je lezen.' Of je ziet ze in een foldertje. Of in de boekenwinkel. Er komt zoveel uit dat het erg van het toeval afhangt of je iets onder ogen krijgt of niet. Op de paar boeken na waarvoor veel tamtam wordt gemaakt, die iedereen 'móet' lezen.

Mijn eigen vakgebied en de dingen die me heel erg interesseren, dat hou ik natuurlijk wel goed bij, dacht ik zo.

Ja, dat had ik gedacht!

ASSIMILATIE

In het Zwarte Woud, bij de familiegeschiedenisschrijvende Alexandra, ligt een klein boekje. Geschreven door ene H.G. Adler. *Die Juden in Deutschland, heet het*, ondertitel *Von der Aufklärung bis zum Nationalsozialismus*. Dat hoort tot de directe interessesfeer, maar ik heb er nog nooit van gehoord, evenmin als van meneer Adler, terwijl de boekflap toch zegt dat hij 'weit über Deutschlands Grenzen hinaus bekannt' is. Alexandra, die het gebruikt als achtergrond bij wat ze over haar en mijn joodse verre voorouders aan de weet komt, zegt niet eens dat ik het móet lezen, maar ook zonder dat begin ik erin. En kan niet meer ophouden.

Adler beschrijft de periode van de zogenoemde assimilatie in Duitsland. Iets eruit heb ik al in 5. *Steeds joodser?* aan bod laten komen. Adler laat me inzien dat ik die periode in Europa vanaf 1800 tot aan de nazitijd, tot nu toe te gunstig heb beoordeeld. Het feit dat de joden volledig burgerrecht *kregen*, wilde nog lang niet zeggen dat ze het ook overal *genoten*. De assimilatie van de joden begon wel rond 1800 - de naam van de grote, algemeen als autoriteit erkende joodse geleerde Mozes Mendelssohn wordt er altijd mee verbonden -, maar is eigenlijk nooit gelukt. Misschien was de meest gunstige periode voor de joden in Duitsland die tussen 1870 en 1918. In de Eerste Wereldoorlog hebben soldaten en officieren van joodse komaf aan beide kanten meegevochten als volwaardige burgers van het land waarvoor ze vochten. Assimilatie betekent: opgaan (van individuen of groepen) in een ander geheel, aanpassing. Daarmee onthult het woord precies wat Europa op het verlanglijstje had staan: niet dat joodse medeburgers juist als joden een volwaardige plaats tussen anderen in mochten nemen, maar dat ze hun jodendom zouden afzweren en voortaan uitdrukkelijk als niet-joden door het leven gaan. En dat vervolgens het jodendom zou ophouden te bestaan. Dat was, achter de façade van de gelijke rechten, de verborgen agenda van Europa.

ADLER

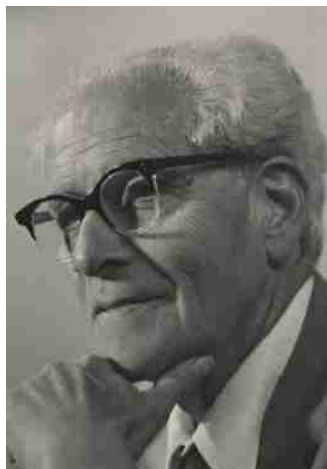
De man die dit allemaal uiterst zakelijk en bij de feiten blijvend opschreef, was in 1910 in Praag geboren, in de smeltkroes van Duitstalige joodse cultuur die ook Franz Kafka, Max Brod en Franz Werfel heeft voortgebracht.

Hans Adler was een multitalent. Hij studeerde literatuur, musicologie en filosofie aan de Karlova-universiteit en begon aan wat een veelbelovende carrière leek te worden als geleerde, dichter en schrijver. Toen kwam de oorlog. In 1942 werd Adler met zijn vrouw Gertrud en haar moeder naar Theresienstadt gedeporteerd en in 1944 naar Auschwitz. Adler werd geselecteerd voor de dwangarbeid, zijn vrouw weigerde haar moeder alleen te laten sterven en ging met haar de gaskamer in. 'Een van die daden van onzelfzuchtige toewijding waardoor de joden hun morele superioriteit over hun beulen konden tonen tot het einde toe', schrijft Anthony Grenville, aan wie ik al deze kennis ontleend heb ³.

Na de oorlog wilde Adler zijn voornamen niet meer gebruiken. Hans Günther was de naam van een SS-er die als naaste medewerker van Eichmann verantwoordelijk was geweest voor het 'Protektorat Böhmen und Mähren'. Voortaan gebruikte Adler alleen zijn initialen.

---

³ Gevonden op Internet, een artikel bij een tentoonstelling die dit jaar, 20 jaar na zijn dood, in Londen aan Adler gewijd is: *H.G. Adler, scholar, poet, survivor*. En de volgende alinea komt van de Duitse site van Wikipedia.

H.G. Adler

Hij werkte tot 1947 in de zorg voor Duitse en joodse oorlogswesekinderen en vertrok toen, onder de dreiging van een communistisch regime, naar Engeland. Daar schreef hij de boeken die hem 'tot ver over de grenzen bekend zouden maken' (behalve dus bij een enkele, zogenaamd in het jodendom geïnteresseerde, maar niet goed oplettende dominee).

Hij moet voor het Duitse taalgebied ongeveer de eerste zijn geweest die de zwarte periode van de concentratiekampen niet alleen documenteerde, maar ook in romanvorm beschreef. Wat Primo Levi voor het Italiaanse, Elie Wiesel voor het Franse en Engelse en Abel Herzberg voor het Nederlandse taalgebied betekenden, dat was H.G. Adler voor de Duitssprekenden. Hij is met zijn boeken een soort peetvader van de verwerking van het oorlogsverleden geworden.

De Duitsers hebben er een prachtig woord voor, het je bezinnen op/afrekenen met wat er in het verleden gebeurd is: *Vergangenheitsbewältigung*. En ze zijn daar ook goed in. Het begon laat, eigenlijk pas na de heftige toestanden in de jaren '70 rond de Rote Armee Fraktion, die het oorlogsverleden wilde *bewältigen* door met frisse nieuwe moorden (als het even kon op de moordenaars van toen) te laten zien dat de leden van de RAF nu aan de goede kant stonden.

In de jaren '90 hebben de Duitsers in hun boeken en tv-programma's echter een forse inhaalslag geleverd, op een wijze waaraan wij Nederlanders een voorbeeld zouden kunnen nemen. Bij de verslaglegging van de Bezetting ging het bij ons goed. Presser en Herzberg publiceerden hun werken over de jodenvervolging. Daarna kwam L. de Jong met zijn boeken over de bezettingstijd. Er werd afgerekend met de mythe dat de meeste Nederlanders zulke geweldige verzetshelden geweest waren. Maar de nauwgezetheid en de eerlijkheid richtte zich hoofdzakelijk op de booswichten die van buitenaf gekomen waren.

Als het ging over het door Nederland aangerichte onrecht, denk bijvoorbeeld aan de oorlog die de onafhankelijkheid van Indonesië moest verhinderen, dan werd er niets *bewältigt*. En dat is nog steeds zo. Maar wij zijn er dan wél weer goed in om een

tophisticus veel tijd te laten steken in de vijftig jaar oude privésors van een lieve maar naïeve koningin en haar geestige maar perfide echtgenoot....

AANLOOP

Adler toont overtuigend aan dat het noodlot wat zich over de joden in Europa voltrok, niet plotseling kwam. In de 19e eeuw hadden veel joden zich van hun achtergrond losgemaakt en officieel te kennen gegeven niet meer tot het jodendom gerekend te willen worden. Maar onuitgesproken, onbewust, hadden kennelijk de staten waarin zich dat afspeelde (of de Arische Europeanen, of hoe je de niet-joden ook maar noemen moet) verwacht dat, doordat de joden zich zouden bekeren, het jodendom zou ophouden te bestaan. Toen die onbewust verwachte resultaten van de assimilatie uitbleven, wakkerde de oude jodenhaat, die Europa in de tang had gehad sinds de Kruistochten, weer aan. Het was nooit helemaal weg geweest, en het kwam bijna ongemerkt weer binnensluipen. De catastrofe zat er al lang van te voren aan te komen.

Hoe was het eeuwen lang geweest? 'Gewoonlijk werden de joden veracht. Ze golden als een volk van bedelaars, marskramers en woekeraars, nauwelijks sympathiek, maar vervallen aan duister bijgeloof, onontwikkeld en zowel in hun uiterlijk als in hun doen en laten buitengewoon zonderling. Zo ongeveer zag de jonge Goethe de joden in Frankfurt. Het was een indruk die hij nooit meer van zich af heeft kunnen zetten. Zelfs toen hij later bevriend raakte met joden of hun afstammelingen.

In 1812 zei Goethe tegen de Praagse jood Simon von Lämel: 'De indruk die ik in mijn vroege jeugd in mijn vaderstad kreeg, was er een die me angst aanjoeg. De gedaantes van de nauwe en donkere jodenstad waren zonderlinge en onbegrijpelijke verschijningen, die mijn fantasie prikkelden, en ik kon absoluut niet begrijpen hoe uit dit volk het merkwaardigste boek voortkwam dat ooit ter wereld geschreven is. Maar mijn afschuw van de joden was eigenlijk vrees voor het raadselachtige, het lelijke. Mijn verachting was meer een reflex via de christelijke mannen en vrouwen om mij heen. Pas later, toen ik vele begaafde, fijngevoelige mannen van deze stam leerde kennen, voegde zich bij de bewondering die ik voor het bijbelscheppende volk voel, ook waardering.'

Zo gespleten was het bij veel mensen, zegt Adler, en juist bij de vooraanstaande Duitsers het meest. 'Gezond mag je deze verhouding niet noemen. En het bleef zo: het veranderde ook door de gelukkigste huwelijken tussen Duitsers en joden, ook door de gelukkigste vriendschappen niet.' De oude vooroordelen bleken taai.

OORLOG

Toen de Eerste Wereldoorlog langer bleek te duren dan aanvankelijk verwacht werd, bleken de oude vooroordelen weer op te spelen. Aan joodse zijde was men er vrijwel unaniem trots op geheel geïntegreerd mee te kunnen vechten. Hermann Cohen publiceerde in 1916 zijn *Deutschland und Judentum*. Adler citeert daaruit: 'Zo zijn

wij in deze tijden van baanbrekende lotgevallen der volkeren⁴ er ook als joden trots op Duitsers te zijn, want wij worden ons bewust van de opgave die al onze geloofsgenoten op het wereldrond overtuigen moet van de religieuze betekenis van het Duitserschap⁵, van het effect ervan, en van de rechtsaanspraak op de Joden van alle volken, en wel evenzeer voor hun religieuze ontwikkeling als voor hun gezamenlijke cultuurarbeid. Zo zijn wij ons als joden bewust van een centrale cultuurkracht...' en zo orakelt Cohen nog een tijdje door. Adler haalt hem uitvoerig aan, omdat we hier naar zijn inzicht niet te maken hebben met vleiende taal van een willekeurig middelmatig iemand, maar met een beroemde, religieus bewuste jood. Daaruit kun je opmaken hoe ver de Duits-joodse symbiose op dat moment gevorderd was, ondanks alle tegenkrachten.

De symbiose bereikte misschien wel een hoogtepunt in één van de meest uitzonderlijke oecumenische contacten ooit. Dit stond in het jaarbericht 1916 van het *Evangelisches Krankenhaus zur Barmherzigkeit* in Königsberg, Oostpruisen: 'Toen er na de inrichting van de dependance (in het Poolse stadje) Suwalki nog geen geestelijke voorhanden was, heeft de vrome rabbi van die plaats zich om de gewonden en de stervenden bekommerd. Maar omdat hij slechts goed thuis was in het Oude Testament, vroeg hij het Onze Vader voor hem op te schrijven. Hij las het aan de zusters voor om te horen of hij het wel goed uitsprak. Daarna heeft hij na zijn eigen troostwoorden dit voor de lijdenden en stervenden gebeden, hun eigen heilig gebed.'

Van de niet-joodse kant kwam in datzelfde jaar via het parlement de opdracht om de militairen van joodse huize te tellen. Dat kwam voort uit het vermoeden dat de joden de oorzaak vormden van de stagnatie in de voortgang van de oorlog. Ook al bleek uit deze telling dat er naar verhouding meer joden dan niet-joden in de frontlinie stonden, het maakte niets uit: de verwijten tegen de joden bleven groeien. Aan het eind van de oorlog werden het hetzes, met hekeldichten, beschuldigingen van prijsopdriving van levensmiddelen, en een eenduidig antwoord op de vraag wier schuld het was dat de oorlog verloren was.

De vlucht van honderdduizenden in Rusland en Polen bedreigde joden droeg ook niet bepaald bij tot een houding van verdraagzaamheid en gastvrijheid in het ineenstortende Duitsland.

WEIMAR

In de periode tussen de oorlogen werd het steeds gebruikelijker om de joden van alle denkbare tegenslagen de schuld te geven. Onder de joden groeide de tegenstelling tussen de zionisten en degenen die vertrouwen bleven stellen op hun positie als

---

⁴ Het is mij volslagen onmogelijk om *ein epochales Völkerschicksal* goed weer te geven!

⁵ En dat geldt ook voor *Deutschtum*.

volwaardige staatsburgers. Behalve Cohen citeert Adler ook mijn andere studieverlofobject Brunner: 'De Duitsers van joodse afkomst hebben hun emancipatiestrijd te voeren als Duitsers.' Dit was dus in 1931 nog de vaste overtuiging bij iemand voor wie het zes jaar later onmogelijk werd in Duitsland te blijven.

Cohen en Brunner hebben de totale catastrofe niet meegemaakt. Ze stierven in resp. 1918 en 1937. Hun vrouwen kwamen om in de concentratiekampen van het volk waartoe ze zichzelf volledig rekenden. Jood zijn had voor de joden zelf over het algemeen alleen religieuze en/of familiale kanten. Een privézaak, zoals katholiek zijn of van paardrijden houden.

Van de andere kant, vanuit de staat waarin ze leefden, werden ze wél gedefinieerd als behorende tot een eigen, aparte natie. Daar kon dan vervolgens bij gevraagd worden of ze wel echte, goede Duitse staatsburgers waren. En daar kon dan weer de verdachtmaking op volgen, als zouden ze niet te vertrouwen zijn. Potentiële landverraders met hun dubbele nationaliteit, wie weet!

Adler heeft, als enige van zijn hele familie, de oorlog overleefd. Zijn boeken over de kampen hebben een belangrijke rol gespeeld bij de wetgeving en rechtspleging aangaande de oorlogsmisdaden. Hij was adviseur bij het Eichmannproces in Jeruzalem in 1961. Eichmann heeft trouwens in zijn cel Adlers boek over Theresienstadt gelezen, om zijn feitenkennis op te halen.

Adler hertrouwde in Engeland. Zijn zoon Jeremy werd hoogleraar in de Germanistiek en is inmiddels gepensioneerd. Zo lang is het allemaal geleden. En toch nog maar zo kort.

MARTHA, LEONI, LOTTE, GERTRUD

Het woord ten geleide bij de uitgave van het laatste boek van Hermann Cohen, is geschreven door Martha, zijn vrouw, met eerbied en toewijding over de 'unendlich segensreichen Arbeit' van haar gestorven man. Ze heeft het over Cohens vader, aan wiens gedachtenis hij het boek had opgedragen. In een paar simpele regels tekent ze het veilige, geborgen leven van het gezin waarin Hermann was opgegroeid.

Tien jaar later schrijft ze in dezelfde stijl een woordje bij de tweede druk, 'Berlin, im Dezember 1928, Martha Cohen.'

Ik stel me haar voor, een kleine oudere dame, professorsweduwe, geen kinderen, alleen in een miljoenenstad. Hopelijk met een kring vertrouwden om zich heen, misschien was ze betrokken bij de joodse gemeenschap. Ze onderhield correspondentie met leerlingen van wijlen haar man.

En hoe wordt ze vermeld in het namenregister van Rosenzweigs *Gesammelte Schriften*? Je houdt het niet voor mogelijk:

Cohen, Martha geb. Lewandowski, gattin von Cohen, Hermann. Von den Nazis deportiert, dadurch Nachlaß von Cohen, Hermann, verloren.

Geen jaartallen zoals bij de overige namen in dat register, en het ergste van haar deportatie lijkt dat daardoor de nalatenschap van haar man verloren is gegaan. Dat is ongetwijfeld niet zo bedoeld, maar het woord 'verloren' slaat hier toch echt op de boeken van haar Hermann.

Martha was geboren in 1862 en werd in 1942 naar Theresienstadt gedeporteerd en daar vermoord. Ze was 80 jaar oud. Zo treurig, zo alleen.

Was ik nu in de fase van het kinderen krijgen, naar deze Martha zou ik graag een dochter willen noemen. Of naar Leoni, de vrouw van Constantin Brunner. Of naar Lotte, zijn zeer getalenteerde stiefdochter. Of naar Gertrud, de vrouw van H.G. Adler, met haar onzelfzuchtige dochterlijke toewijding.

Nee, er is wel heel wat meer verloren gegaan dan de bureauinhoud van geleerde mannen.